

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Könyvészeti adatok

Öze Sándor és Kovács Bálint

ÖRMÉNY DIASZPÓRA A KÁRPÁT- MEDENCÉBEN II.

ÖRMÉNY DIASZPÓRA
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN II.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Felekezet és identitás

Az egységesülő Európában hangsúlyos helyen szerepelnek a kisebbségek, a kisebbségek jogai, amelyek régiókat összekötő vagy éppen szétválasztó módon - évszázadokon keresztül jellemezték Közép-Európa világát. Ehhez a gazdag világhoz tartozik az őrmény kisebbség is, szinte egzotikumot alkotva.

Az őrménység a különböző letelepedési korszakok miatt meglehetősen polarizált képet mutat ma a Kárpát-medencében, amelynek vizsgálata nem lehet elég kimerítő a történettudomány kutatási módszereinek alkalmazásával, hanem annak segéd- és társtudományait is segítségül kell hívni, interdiszciplináris kutatásokat kell alkalmazni.

Az *Őrmény Diaszpóra a Kárpát-medencében II.* kötetben 15 tanulmány olvasható, melyek források tudományos igényű feldolgozására épülnek, tematikájukban valamint vizsgálati módszereikben a történettudomány, művészetörténet, szociológia, kulturális antropológia, zenetudomány területéhez kötődnek.

A kötet szerzői bízunk abban, hogy munkájukkal tovább folytatódhat – immáron a 21. századi tudományos módszerek követelményeibe igazodva – az a kutató- és rendszerező munka, amely a 19. század második felében Szongott Kristóf, Lukácsi Kristóf és Ávedék Lukács munkásságával az erdélyi őrménység vonatkozásában elkezdődött.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

Piliscsaba, 2007

A Piliscsabán, 2006. április 25-én megrendezett tudományos konferencia tanulmányai.

Kiadja:

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke

Felelős kiadó: **Nagy László** dékán

Lektorálta: **Medgyesy-Schmikli Norbert**

A kötet megjelenését támogatta:

Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület

Fővárosi Örmény Kisebbségi Önkormányzat,

Budapest Főváros II. kerületi, III. kerületi, VIII. kerületi,

IX. kerületi, XI. kerületi, XIII. kerületi, XIV. kerületi

Örmény Kisebbségi Önkormányzatai

Székesfehérvári Örmény Kisebbségi Önkormányzat

Szentpétery-Opra család

A Közép-Európai Régiók Kutatásáért Alapítvány

A rezümét fordította: **Palotai Ágnes és Stumpf Ágnes**

A borítókép: © Tokodi Gábor István munkája

A Szamosújvári Örmény Katolikus Egyházközség plébániatemploma és a szamosújvári
Salamon-templom oltárképrészlete

ISSN: 1787-8705 ISBN: 978-963-9206-47-2

KOVÁCS BÁLINT

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK INTERREGIONÁLIS KULTURÁLIS KAPCSOLATAI A 17-18. SZÁZADBAN

A migrációt - mint folyamatot - történeti és szociológiai szempontból is vizsgálhatjuk. Érdekes azon a kérdésen elgondolkodni, hogy az a népcsoport, amelyik migrációs folyamatban vesz részt, hogyan tud integrálódni a fogadó ország bizonyos régióiban. Meg tud-e szerezni sajátos funkciókat mint önálló csoport az új társadalomban? Fel kell-e adnia identitáselemeit? Működik-e ilyenkor a „kulturtranszfer”, ha működik, milyen lehetőségekkel? A kisebbségi és vallási szituáció egyformán megfigyelhető Ázsiában és Európában, keleten és nyugaton egyaránt. Kimutatható-e egyfajta sajátosság a többségében ortodox vidékeken Délkelet- és Kelet-Európában? Meg lehet-e különböztetni kisebb, illetve nagyobb differenciálódásokat?

Az örmények példája ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására kiváló, mert már a kora középkortól Ázsia, Afrika, Európa különböző országaiban a történeti sorsuk miatt kivándorlásra kényszerültek és a különböző népek, illetve vallások kontaktzónájába kényszerültek, így sajátos történeti és vallási hagyományokat vettek fel időről időre. Letelepédtek Közép-, Dél- és Kelet-Európa különböző régióiban, legyen az ortodox, katolikus vagy éppen protestáns vallású, mindig nagyon intergárcióképesek voltak. Kereskedőként, kézművesként kedvezően fogadták őket, kiváltságokat és privilégiumokat kaptak, valamint fontos funkciókhoz jutottak a fogadó országban. Az elsajátított magatartásformákat mindig magukkal vitték, amelyeket már az ókorban és a középkorban az adott multilingvisztikus, multietnikus és multikonfeszionális környezetben, Elő- és Kis-Ázsiában kipróbáltak és elsajátítottak.

Az örmény népesség többsége a középkor óta diaszpórában él. A kivándorlás különböző időszakokban és irányokba következett be. Az utóbbi évszázadokban örmény családok éltek Európa és Ázsia különböző kereskedővárosaiban. Gyakorlatilag Amszterdamtól Indiáig lehet örmény diaszpórákról beszélni az újkor folyamán.

Ha a társadalom- és gazdaságtörténet szempontjából vizsgáljuk a 17. században Erdélybe települő örményeket, arra a megállapításra jutunk, hogy letelepedésük után rövid időn belül azok a normák váltak számukra meghatározóvá, amelyek a Kárpát-medence világát jellemezték. Itt megemlítendő egyházuk uniója a katolikus egyházzal, de ugyanígy ide tartozik a magyar társadalomhoz való csatlakozásuk a nemesi címadoományozások révén. A hungarustudat kialakulására vonatkozóan és kárpát-medencei beilleszkedésükről, magyar-örmény identitásukról már jelentek meg forrásfeldolgozó tanulmányok.¹

Codex Vaticanus Armenus Nr. 25.

A beilleszkedéshez kapcsolódva, illetve ezzel párhuzamosan közösségi szinten kiszakadtak az örmények „közösségi hálójából”, vagyis más örmény diaszpórák, kolóniák közösségével egyre kevésbé tartottak kapcsolatot. A gazdaságtörténészek feladata bemutatni, vajon a távolsági kereskedelem révén az egyes örmény kereskedők milyen mértékben ápoltak további kapcsolatokat például a moldvai örmény kereskedőkkel.² Szongott Kristóf monográfiajában ír arról, hogy a kereskedelmi kapcsolatok kelet felé tovább éltek a letelepedés után, ennek intenzitását és időbeli kiterjedését azonban nem tudjuk meg. „A hazai örmények a beköltözés után is még sokáig kapcsolatban állottak a külföldön maradt örményekkel, íme egy eset! Gika Gergely, Moldova fejedelme Jászvásárról átír a tanácsnak; ez átiratban azt mondja, hogy a »Szamosújvártlakó Thomas (Thumán=Tamás, Tamási) jókora összeggel tartozik a botusáni Tanasy (Athanasius=Hárága, haraga) és Juon (Hánko, Hánkovic) nevű örményeknek; azért

kéri a városi hatóságot, hogy ez a nemzetközi jog és igazság értelmében kényszerítse adóst tartozásának törlesztésére...» 3

A kereskedelm mellett a nyugati irányú kapcsolataikat is nagyban meghatározta. Szongott Kristóf például lipcei, bécsi, prágai, brnói irányú mozgást említ a 18. század első felében. „Ezen hazából Lipsza és Vlatislava felé nagyobbára folyo commerciumot a Péncznek Cirkulasiojára nézve szándékozván Kegyelmes Aszszonyunk maga örökös Tartományira által vitetni Bécs, Prága vagy Brünn felé; committáltatik Kegyelmeteknek Praesentibus; hogy ezen dologról mi utón módon lehetne a Guberniumnak alázatos Informatioját minél hamarébb submitálni el ne mulassa cum debita huc concurrentium Circumstantiarum explanatione... ”4

Tanulmányomban arra szeretnék rámutatni, hogy mindezek mellett az egyházi szellemi elit segítségével, főleg a misszionáriusok tevékenysége folytán az erdélyi örmények gyakorlatilag a 18. század végéig kapcsolódtak ahhoz a szellemi közegethez, amely az egyes uniált örmény közösségeket összekapcsolta. Az erdélyi örmények közösségei tehát eszmetörténeti szempontból kapcsolatban álltak a konstantinápolyi, kisázsiai, lebergi, római, velencei közösségekkel, illetve teológiai iskolákkal, szellemi műhelyekkel. Kulturális síkon tehát továbbra is volt érintkezés az ázsiai és európai örmény diaszpórák között. Nemcsak egyháztörténeti adalékokkal szeretnék szolgálni, sokkal inkább előtérbe kívánom helyezni az egyháztörténethez párhuzamosan kapcsolódó irodalmi, teológiatörténeti vonatkozások összefüggéseit.

A régió fogalma a tudománytörténetben a 20. században került bevezetésre, emiatt akár kérdéses is lehet, hogy helytálló-e a tanulmány által vizsgált időszakban ennek a fogalomnak használata. A szociálgeográfia meghatározása szerint a régió mindig több tájból, esetünkben kultúrtájból áll, ezeknek a tájaknak azonban lehet eltérő történeti fejlődése. Az egyes kultúrtájak közötti különbséget a mindenkori társadalmi-gazdasági struktúra alakította ki. A kulturális identitáson kialakult önálló régióknak az alapja a sajátos társadalom- és kultúrtörténet, nyelv, vallás, magatartás, életmód. Ahhoz, hogy a kultúrtáj betöltsen valódi funkcióját, szükséges a regionális identitás kialakulása, vagyis az, hogy az ott élő közösség valóban hazájának érezze a területet, a haza érzése kialakuljon. Érdemes feltenni a kérdést, hogy az Erdélybe betelepülő örményeknek milyen lehetőségei voltak a 17-18. században arra, hogy Erdélyben, mint az önálló és komplex kárpát-medencei régióban a viszonylag kis népességű népcsoportban a „haza érzése” kialakulhasson. Egyáltalán kialakult-e, illetve milyen kompromisszumokkal? Ugyanis a régió nemcsak elvont fogalom, hanem identifikációs tér, egy emberi csoport multifunkcionális élettere.⁵

A címben jelzett interregionalizmuson elsősorban azokat a kulturális régiókat, illetve kultúrtájakat értem, ahol a jelzett korszakban helyi örmény társadalom, örmény diaszpóra létezett. Ebbe a halmazba mind az európai, mind az ázsiai, kisázsiai területek beletartoznak, ezek közül azonban csak azokról szólok részletesebben, amelyek között feltételezésem szerint létezett egy olyan interregionális kapcsolat, amely a különböző eszmetörténeti folyamatokra hatással volt és a folyamatokban valamilyen szinten az erdélyi örmény közösség is képviseltette magát.

Természetesen interregionalizmuson érthetjük az Erdélyen belüli területek közötti kapcsolatot is, ennek vizsgálata azonban részben megtörtént, részben a kárpát-medencei levéltári anyag részletezett vizsgálatával lehetne pontosítani. Ezekről a kapcsolatokról, a kapcsolatok alapjairól így írt Szongott Kristóf:

Európa-ábrázolás egy 18. századi velencei örmény nyomtatványban

„Azért, habár a magyar-örmények nagyobb számmal négy különböző helyen (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyó-Szt-Miklós és Csik-Szépviz) telepedtek le, mégis gondoskodtak érintkezési összekötő kapcsokról is. Ilyen kapcsot képezett: az örmény egyház, a közös nyelvjárás (die Mundart, der Dialekt, der Sprache-brauch), a kölcsönös kereskedelem, az ipar terén pedig a szattyángyártás, a rokonság, a nemzetiségi szeretet, a kiolthatatlan rokonszenv... Ha nagyritkán öröm érte valamelyiket, a többiek is részesültek abban és ha csapás sújtotta egyiket, egyedül csak örmény testvérei segítettek rajta... ”

1. A RÉGIÓK

Az ázsiai örmények lakta területeket a katolicizmussal kötött uniók alapján alapvetően 3 részre lehet felosztani. Elsőként említendő az 1620 óta perzsa uralom alatt lévő, ecsmiadzini katolikoszhoz tartozó terület. Itt két város, Jereván, valamint Erzurum voltak jelentősek. Ugyanilyen jellegű régió a sisi katolikoszhoz tartozó terület, ahol 1625 óta tevékenykedtek katolikus misszionáriusok, majd 1740-ben örmény katolikus patriarchátus alapítására is sor került. Különösen Aleppo városa érdemel hangsúlyozott említést. Az erdélyi örményekkel kapcsolatban az ázsiai interregionális kapcsolatokat vizsgálva ebben az első két régióban csak érintőleges kapcsolódási pontokat vettem észre, szemben a harmadik területtel, Konstantinápolyal, amellyel többrétűek voltak az összekötő elemek. Konstantinápolyt városként és régióként is fontos szemlélni, ugyanakkor mint multikulturális egységet is, ahol a kereszténység több „szinten” is képviseltette magát és az iszlámnak is otthona volt.⁷ Konstantinápoly török kézre kerülése (1453) után az anatóliai területeken élő örménység a törökkel mindig mint hódítóval találkozott, ezzel szemben a Konstantinápolyban élők különböző kiváltságokat kaptak a szultánoktól.⁸ Ennek oka az is lehetett, hogy a birodalom vezetői szívesen versenyeztették az egyes nemzetiségeket egymással. Konstantinápolyban egy saját örmény patriarchátus is létezett. A görög pátriárkákhoz hasonlóan az örmény pátriárka nemcsak egyházi, de világi előjárója is volt népének, többek között felügyelte az adók

beszedését, és saját börtönt is fenntartott.⁹ A pátriárka mellett a konstantinápolyi örmény katolikus vikáriusi hivatal említendő meg, ez utóbbinak nem volt azonban püspöki joghatósága.¹⁰ Ugyanakkor emellett hosszú ideje kolostorai és templomai voltak itt a katolicizmusnak. Pera városrészben minoriták és konventuális ferencesek, Galata városrészben jezsuiták, kapucinusok, valamint domonkosok rendelkeztek templommal, illetve rendházzal.¹¹ Ha belelapozunk a forrásokba azt látjuk, hogy a konstantinápolyi örménység egy rendkívül gazdag interkulturális világban élt. Dávid di S. Carlo 1700-ban kelt jelentéséből tudjuk, hogy a katolikus örmények részére kiváló papok álltak szolgálatban, így Cacciadur, aki Rómában tanult vagy Pietro, aki Nápolyban folytatótt tanulmányokat és Rómában is szolgált.¹² A konstantinápolyi uniált örmény közösség kultúrtörténeti szempontból kapcsolatban állt az erdélyi örmény katolicizmussal, amint a későbbiekben látni fogjuk részben a misszionáriusok révén, de Erzsébetvárosban az örmény plébániai könyvtárban több kötet konstantinápolyi saraknoc - azaz örmény himnárius - is található a 17-18. századból.¹³

A Krím-félsziget a középkortól kezdve fontos állomása volt az örményeknek, ahol elsősorban Kherson (Chersonése) városát, illetve Kaffát (Theodosia) kell megemlíteni az örmény diaszpórákkal kapcsolatosan, a krími örmények jelentős része az egykori Aniból, a Bagratida királyok fővárosából érkezett ide. A szel-dzsuk-török terjeszkedés a 11. században, Ani megszállása¹⁴ a középkori örmény szétszóródás egyik fő kiindulópontja volt. A kulturális kontinuitás megfigyelhető többek között azáltal is, hogy az itteni örmény templomok és monostorok építése, ezek száma, illetve belső struktúrája a kora-középkori örmény építészettel áll összhangban. Hasonló módon ez a tradíció figyelhető meg a karavánszerájok építése kapcsán is. A 15. században csodálatosan illusztrált gospelek készültek itt. Az 1475-ös oszmán hódítás előtt a Krím-félszigeten 150-200 ezer fő körül mozgott az örmények lélekszáma, Kaffában ekkor mintegy 40 ezer örmény élt. A török okkupáció hatására az itt élő örmények és görögök szétszóródtak, a krími örmények egyik csoportja Isztambulba került, de jelentős volt a Lemberg, illetve Észak-Moldva irányú szétvándorlás is. A 16. századtól a 18. századig a Krímen autonóm tatár kánok (Krími Tatár Kánság) uralkodtak, akiknek az udvara tekintélyes fényűzésben élt. Az Orosz Birodalomban trónra kerülő II. (Nagy) Katalin cárnő (1762-1796) azonban megörökölte az orosz cárok összes ábrándját és elképzelését, így a törökök és tatárok - tehát a hitetlenek - Európából való kiűzését is. Így az uralkodó parancsára Survorov generális elfoglalta a Krímet.¹⁵ A generális első intézkedései között volt, hogy szétszórja az örmény populációt - akkori adatok szerint 12 600 fő - és újratelepítse őket Dél-Oroszország más területein. 1779-ben Suvorov megalapította Nor Naxcivan városát és a krími örményekkel telepítette be. Mivel a népesség áttelepítésére kemény téli időszakban és megfelelő élelmiszerkészlet hiányában került sor, sok örmény odaveszett a hideg vagy az éhezés miatt. Az Erdélybe betelepülő örménység történeti kapcsolatban állt a krími örmény közösséggel, hiszen gyakorlatilag egykori közös szálláshelyük miatt az örmény népcsoport ugyanazon ágához tartoztak. Ugyanakkor a későbbiekben, a 17-18. században a kulturális, illetve közösségi kapcsolatok már nem éltek tovább, ha maradtak is egyéni kapcsolatok, azok a kereskedelem miatt voltak életképesek.¹⁶

Moldvában az örményeket először 7 városban telepítették le. A legendaszerű eredet mellett természetesen konkrét történeti adatok is találhatóak, így kiemelendő 1401, amikor Suceavában örmény püspökség megalapítására került sor. A hagigadari örmény kolostort később, 1512-ben alapították a várostól délkeletre. Ezt a kolostort olyan kereskedők építették, akik ezzel akarták kifejezni hálájukat a sikeres törökországi üzleti útjaik miatt. A 16. század folyamán az suceavai örmény közösség az uralkodó Rares-család bábjaává vált. 1551-ben Rares (VI.) Ștefan kegyetlen örmény-mészárlásokra bujtotta fel alattvalóit, amely során néhány örményt sátrakba zártak és élve elégettek. A túlélők közül sokakat erővel görög-

ortodoxokká térítettek, másoknak elkobozták a vagyonát. Ezeket a tragikus eseményeket egy elégia örökítette meg, a „A Moldáv-örmények siralma”, szerzője a 16. századi költő, Tokati Minász (Minas Jewdokatsi) volt. A későbbiekben is található adat arra vonatkozóan, hogy az örmények tömegesen hagyták el Moldvát a növekvő adóterhek és különböző háborús okok miatt. A suceavai és bukovinai örmény lakosság számáról - főleg a korábbi időszakok vonatkozásában - meglehetősen csekély adat áll rendelkezésre.¹⁷ 1693-ban a 20 000 moldvai lakos közül mintegy 3000 fő volt örmény. Egyes források - így a bécsi mechitaristák - a későbbiekben kisebb örmény lélekszámot tartottak számon Moldvában. 1778-ban az örmények mintegy 60 házat építettek Moldvában. Két települést külön is ki kell emelni, Armenest-et és Areni településeket. Ez utóbbi területén korabeli örmény házak maradványait tárták fel a régészek. A moldvai örmény közösség az erdélyi önnénység szomszédos diaszpórája volt, ugyanakkor az erdélyi örmények a 17. század végén uniót kötöttek a katolikus egyházzal, a moldvaiak azonban nem. Ez a továbbiakban jelentős kultúrtörténeti választóvonalnak bizonyult, annak ellenére, hogy a két régió közötti örmény közvetítő kereskedelmről még a 19. században is van tudomásunk.¹⁸

A Balkánt vizsgálva, Bulgária területén is létezett egy jelentős örmény diaszpóra. A Balkánon, a bizánci időkben örmény előkelők egy része Philippopolis (Plovdiv) és Adrianople (Edirne) térségében telepedett le, I. Leo (457-474) idejében. A 6. és 10. század közötti időszak különböző intervallumaiban szintén érkeztek örmény csoportok a Balkánra, amelyek a patrisztikus kor utáni gnosztikus keresztény eretnekséghez, a paulikiánusokhoz tartoztak. Anatóliában ugyanis nagyon megnőtt a paulikiánusok száma, így III. Mihály (842-867) és I. Bazileiosz (867-886) bizánci császárok szembeszálltak velük, amelynek következtében elmenekültek és Thrákiában, a mai Dél-Bulgária és Észak-Görögország területén telepedtek le. A 11. században örmény templomok működtek Szófiában és Macedónia számos városában.¹⁹ A 16. század folyamán Nagy-Örményország és Kelet-Anatólia vált a színterévé annak a barbár háborúnak, ami a szultán és az iráni Szavavida sahok között dúlt. Az ország kietlenné vált, menekültek ezrei tették meg a hosszú utat Kis-Ázsiából Bulgáriába, ahol örömmel fogadták őket. További örmény bevándorlásra került sor Bulgária területére, amikor a törökök elfoglalták az ukrain Kamenets-Podolsky városát 1672-ben.

Közép-Európa kapcsán megemlíthető Belgrád (Nándorfehérvár, Beograd), valamint Pétervárad (Petrovaradin) és Újvidék (Neoplanta, Növi Sad) is, ahol szintén örmény diaszpóra létezett és a katolikus egyházzal való uniójuk, valamint a 18. századi katolikus missziók szintén dokumentálva vannak. Több alkalommal találunk olyan levelet, amelyekben a Velencéből Erdélybe tartó, vagy onnan visszafelé utazó misszionárius épp Belgrádból vagy Neoplántáról ír levelet.²⁰

A Krím-félszigetről a 14. században vándoroltak tovább az örmények Galícia területére, ahol a halicsi fejedelemség elfoglalása után Nagy Kázmér (1333-1370) adott nekik engedélyt templom építésére Lembergben (ma L'viv) és a saját maguk által választott bíró ítélkezhetett felettük.²¹ A 16-17. századra a galíciai örmények gyakorlatilag a teljes keleti irányú lengyel külkereskedelmet a kezükben tartották. Maga Nagy Kázmér támogatta az 1365-ben Lembergben létesített apostoli-örmény érsekség felállítását, amely alá hamarosan hét püspökséget rendeltek: Kameniec-Podolskot,²² Bielzet, Stanislawótot, Luckot, a moldvai Suceavat, Kijevet és a krími Kaffát. Az örmény közösség, amely a 13. századtól kezdve huzamosan jelen volt a térségben, a 14. század közepén már lengyel fennhatóság alatt volt, a következő századokban a lengyel udvarnak tett diplomáciai és gazdasági segítség fejében jelentős kiváltságokhoz jutott.²³ Ugyanakkor az Elő-Ázsiában, illetve az Oszmán

Birodalomban lezajlott történeti folyamatok eredményeként a 17. század elejéig folyamatosan érkezett örmény lakosság Lengyelország területére.²⁴ A nemzetközi kereskedelmi útvonalak változásával Lemberg a 17. század közepére elvesztette korábbi gazdasági súlyát. Így rövid időn belül az ott élő örmény családok más területeken forgatták meg gazdasági tőkéjüket, sokan közülük lengyel nemességet is kaptak. A kereskedőréteg egyik része a Konstantinápoly, Moldva, valamint Erdély közötti közvetítő kereskedelem fontos láncszemévé vált, míg sok örmény család a helyi kiskereskedelem lebonyolításában vett részt - hatékonyan.²⁵ A 17-18. században Nikol Torosowicz és Vardan Hunanean működésének következtében jött létre az unió a katolicizmussal. A lebergi örmény katolikus érsekség, a pápai joghatósága örmény rítusú szeminárium Lemberget egyházi téren központi településsé tette és az erdélyi örmények egyházkormányzati kérdéseit is erősen befolyásolta különösen a 18. század első feléig.²⁶

Velence szerepét és jelentőségét talán nem kell bemutatnunk, témánk szempontjából azért különösen fontos, mert itt volt a mechitarista rend központi kolostora, amely az erdélyi örmények interregionális szellemi kapcsolataiban is kétségtelenül fontos szerepet játszott.

MK 85, k. 117v.: Az örmény egyházjogban létező jus eligendi esete: Vlnában kelt levél, Gregoriust az örmények püspöknek választották 1555-ben.; MK 85, k. 118 v.: 1556-ban kelt szabásglevél, melyet Iwasko Jurkowicz lebergi örmény kapott magyarországi Izabellától.; MK 87, k. 332v.: 1556-ban, Varsóban kelt adománylevél Ivaskoni lebergi örmény polgárnak és kereskedőnek.

2. KÖZVETÍTŐK

A területek számbavétele után azokat a személyek érdemelnek említést, akiknek erdélyi tevékenysége csak része volt életművüknek, ugyanakkor valamilyen szempontból szellemi összekötő kapcsot jelentettek az egyes örmény uniált diaszpórák között.

Ha a betelepülést és az azt követő éveket nézzük, mindenekelőtt az uniált püspök, Oxendio Virziresco érdemel említést, aki még Moldvában született, Botosán városában, majd Rómában a Propaganda Fide Kongregáció kollégiumában, a „Collegio Urbanóban” folytatta tanulmányait. Innen került Erdélybe, ahol az uniót követő feszült légkörben nem maradt sokáig, hanem Bécsbe távozott, ahol titokzatos körülmények között 1715. március 10-én meghalt. Tehát Erdélyi tevékenysége előtt már ő is többféle úton megismerkedhetett más örmények lakta területekkel. Munkásságának bemutatása önálló tanulmányt kíván, különösen a római, szentszéki levéltárakban fennmaradt, viszonylagosan bő levelezését is ismertetve.²⁷

Oxendio Virziresco és Stephano Stephanowicz Roska

Az 1720-as években több olyan személy is említésre méltó, akik nemzetközi szinten is meghatározó személyiségek voltak.

Elsőként említhető Hachatur Erzurumetsi²⁸ (1666-1740), aki Mechtár apát (a mechtaristák megalapítója) „jobbkeze” volt. Konstantinápolyban született, majd Rómába került tanulni.²⁹ Teológiai doktorátust szerzett, a vardapet címet viselhette. Kiváló konstantinápolyi prédikációiról és hatékony missziós munkájáról szólnak a források. Konstantinápolyban tevékenykedett, innen került Velencébe, majd Erdélybe, ahol apostoli misszionáriusként tevékenykedett, azonban nem maradt sokáig. Az erdélyiek nagyon marasztalták, azonban vissza kellett térnie Velencébe. Az a fajta misszionárius volt, aki a Propaganda Fidevel való kapcsolatokat kulcsfontosságúnak tartotta, mindenről volt véleménye, gazdag jelentései, levelei Rómában a Propaganda Fide levéltárában több kötetre való anyagot tartalmaznak. Nincs arról adatom, hogy Mechtár apát járt-e Erdélyben, mindenesetre a rendalapító közvetlen munkatársa Hachatur Erzurumetsi biztos ismeretekkel rendelkezett Erdélyről.³⁰ Működéséről az egyetemes örmény irodalomtörténet is beszámol, ugyanis örmény, valamint latin nyelven is írt filozófiai, teológiai, vallási és erkölcstani témájú könyveket.³¹

Kevésbé volt sikeres Minas Barun, aki szintén misszionáriusként érkezett Erdélybe. Ő konstantinápolyi származású volt, Galanus - konstantinápolyi örmény katolikus vikáriusa - küldte Hachatur Erzurumetsihez, aki ajánlólevelet írt róla a Propaganda Fide római kollégiumába való felvételre. Erdélyben az 1720-as években tartózkodott, majd Bécsbe került, ahol az erzsébetvárosiak 1733-as kiváltságlevelét kieszközölte az udvarnál. Egyik levelében kifejezetten könyveket kért a Propaganda Fide-től. Ezen kötetek zömét Rómában a Propaganda Fide adta ki, ugyanis a missziókat ők látták el a szükséges könyvekkel.³²

Időben a következő misszionárius Stephano Stephanowicz Roska (Kamenitsasi, Step'anos Step'anosean) volt. 1670-ben született Kameniec-Podolskiban, egy örmény gregoriánus pap fiaként. Tanulmányait még Minas püspöknél kezdte, Oxendio hittérítői tevékenységének köszönhetően áttért a római katolikus hitre. Az Oxendio ajánlásának eredményeképpen

Vardan Hunanean érsek 1691-ben Rómába a Collegio Urbanóba küldte tanulni. Roszkát 1700-ban szentelték pappá. 1704 elején érkezett meg Lembergbe, ahol Vardan Hunanean érsek megbízta, hogy vegye át a Stanislawowi örmény főplébánia irányítását. Stephano Stephanowicz Roska tehát ideális kultúraközvetítő személy volt: a korábban megnevezett örmények lakta régiókat jól ismerte. 1729-ben Erdélybe küldte őt Tobia Augustionowicz lembergi érsek apostoli vizitációra. Roska ekkor magával hozott egy örmény kéziratos rituálét, amelyet kifejezetten az erdélyi örmények használatára Lembergben készítettek. A kézirat jelenleg a Vatikáni Könyvtár Codices Vaticani Armeni kéziratái között található, amelyről eddig a tudományos közéletnek nem volt tudomása.³³ A kötet Tobia Augustionowicz lembergi örmény katolikus érsek 1728-ban keltezett levelével kezdődik, ebben megemlíti Stephano Stephanowicz Roska tudományos tevékenységét a kézirat elkészítésére vonatkozóan. (Tobia Augustionowicz 1715-1751 között volt lembergi örmény érsek, előtte Vardan Hunanean mellett koadjutor püspökként tevékenykedett.) A rituáléban főleg az egyes szentségekre és szentelményekre vonatkozóan található szabályozások és előírások. Szongott Kristóf szerint az erdélyi örmény nép 1732-ben kért engedélyt ahhoz, hogy kéziratos rituáléjukat Velencében kinyomtathassák. Véleményem szerint ez a rituálé a Roska által hozott rituáléval egyezik meg, amely által egy teljesen tökéletes modelljét látjuk az interregionális szellemi kapcsolatoknak. Erdélyi útja során Roska plébániai társaságokat alapított, amelyek a 18. századi, 19. század eleji canonica visitációkban is mint jövedelemmel rendelkező társaságok szerepelnek.³⁴ Ez az időszak nagyon kritikus volt az erdélyi örmény felekezet életében, így Roska a társulatok alapításával igyekezett a katolicizmuson keresztül történő összetartozás érzését is erősíteni az örményekben.

A 18. század második felében a kultúra közvetítése a elsősorban erdélyi származású, Rómában tanult örmény papokon keresztül történt meg. Tehát már nem a régiókat járó, utazó misszionáriusok tevékenysége volt ekkor a meghatározó. Ez nyilván az örmények interregionális szellemi kapcsolatait tovább gyengítette, ugyanakkor jelzi, hogy egy stabil egyházi szerkezete volt ekkor már a 18. században az erdélyi örmények egyházának.

Dániel Mihály Erzsébetvárosban 1734-ben lett plébános, ő is járt Rómában, tevékenységének eredményeképp a Gergely-féle naptár teljesen alkalmazottá vált a településen, 1766-ban halt meg.³⁵

Utóda Karácsonyi János, Rómában a Propaganda Fide római kollégiumában tanult, 1766-tól volt a város plébánosa. Az ő idejében nagy számban telepedtek le Csíkszépvízen gregoriánus örmények, akiket ő uniáltatott. Öncki, valamint két utódának: Patrubány Antalnak, Kabdebó Jánosnak a possessorbejegyzése szerepel a legtöbbet az erzsébetvárosi örmény könyvtár régi nyomtatványain, amelyek jelentős része külföldről, Rómából és más Itáliai városokból érkezett. Nem vonhatjuk kétségbe tehát kultúraközvetítő szerepét, azonban ez az interregionalizmus helyett inkább egy sajátos, Róma-Erdély közötti közvetítő szerepet jelentett.³⁶

Szamosújvár esetében Korbuly Kelemen tevékenysége érdemel említést, aki 1746-ban született, szintén Rómában tanult, 1791-ben szamosújvári főesperessé és tiszteletbeli kanonokká nevezték ki, illetve választották meg, 1810-ben halt meg.

A személyek mellett az örmény kultúrát közvetítő intézményekről is szólni kell. A Sacra Congregatio de Propaganda Fide mint a világ katolikus misszióit felügyelő római intézmény az uniált örmény kultúra közvetítője volt, hisz az intézmény létéből kifolyólag fontosnak tartotta, a katolicizmus terjesztését az örmény kultúrkörökben.³⁷ Meg kell említeni a Fratres

Ünitores rendjét is, amely 13. századi domonkos alapítású rend. Az első rendházak Konstantinápolyban, Kaffában, perzsa és örmény területeken, például Erzurumban voltak. 1378-ban Lembergbe is eljutottak. Eszmetörténeti kontinuitást jelent, hogy azok a hibapontok, amelyek „Errores et abusus inter armenos vigentes” vagy „Errores et abusus ecclesiae armenae” címmel korszakunkban a 17. század végén, 18. század elején nagyon is jelentős szerepet tölthettek be Erdélyben és több uniált örmény közösség életében is, azok innen a 14. századból erednek és a Fratres Ünitores munkássága során alakultak ki. Eleinte még 100-on felül voltak a gregoriánus vallású örmények hibái, a 18. századra, például amikor Mártonffy György bepanaszolta őket Rómában, csak 13 pont szerepel belőlük. Az erdélyi örmények kapcsán érdemes megemlíteni a domonkosok által szerkesztett örmény misekönyvet, amelynek erdélyi használatát a 18. század 30-as éveiben vezették be.

A másik megemlíthető szerzetesrend az antoniánus szerzetesrend. Az antoniánusok Remete Szent Antalról kapták elnevezésüket. A rendének több ága is volt: örmény antoniánusok, a káld antoniánusok, a maronita antoniánusok, a szír antoniánusok és az etióp antoniánusok. Valamennyi az újkorban, a 16-19. században létezett illetve élte virágkorát.³⁸ Eddig szakirodalmi említés nem szólt arról, hogy Erdélyben tevékenykedtek volna, nemrég azonban találtam velük kapcsolatban levéltári adatokat. Véleményem szerint azonban azok a levéltári adatok, amelyek az antoniánusok 18. századi erdélyi tevékenységéről szólnak, szinonimaként a mechitarista szerzetesrend működésére vonatkoznak.³⁹

Erdélyben a 18-19. században a leginkább fontos szervezet az örmény uniált kultúra terjesztését illetően a mechitarista szerzetesrend volt. A velencei mechitaristáknak Khalkédónban és Konstantinápolyban volt rendházuk, a bécsi águk pedig Pancaldiban, Smyrnében, Aindinban.

A mechitarista szerzetesrend megalapítója Mechtár apát volt (1676-1749). Kereskedőcsalád gyermekeként Sebastéban (a mai Sivas) született, 15 évesen a közeli Surb Nschan kolostorba került. A latin misszionáriusok - elsősorban a jezsuiták - már korán hatást gyakoroltak személyiségre, a Propaganda Fide Kongregáció megalapítása után a jezsuiták alapítottak iskolát Erzurumban. Mechtár személyére hatással volt a theatinus Clemens Galanus műve, a „Conciliatio ecclesiae Armenae cum Romana...” is, valamint azok a kéziratok, amelyeket különböző kolostorokban olvasott. Eletének következő szakasza 1695-höz köthető, mikor a jezsuiták előtt Aleppóban katolizált. Mindezek után Rómába készült, egészségi állapota miatt azonban Ciprusig jutott csak, majd ezek után hazájába visszatérve 20 évesen, 1696. május 17-én pappá szentelték. Eletének harmadik szakasza a rendi élet és az örmény nemzet szolgálata iránti vágya vezérelte. 1699-ben vardapet lett, ezáltal ehhez a célhoz méginkább közelebb került. Végül 1701. szeptember 8-án néhány társával együtt megalapította Konstantinápolyban saját szerzetesrendjét. Katolikus kötődését az Oszmán Birodalom fővárosában az örmények nem szívesen nézték, így nyugatra utazott és Peloponnésoson, Methonében megalapította az első kolostort 1703-ban. XI. Kelemen pápától 1711-ben nyert a rend megerősítést. A török-velencei háború miatt 1715-ben Mechtár kénytelen volt a renddel Velencében letelepedni, 1718-tól a San Eazzaro szigeten folytatták tovább szerzetesi életüket. Agagianian örmény katolikus pátriárka Mechtár apátot az örmények „második világosítójának” nevezte.⁴⁰ Mechtár apátnak a tevékenységét sokrétűen lehet bemutatni, amelyből különösen kiemelkedik irodalmi és pedagógiai tevékenysége. Irodalmi tevékenysége mind a nyelvtudományban, mind fennmaradt homíliai jellegű szövegeiben, mind költeményeiben fellelhető (klasszikus és modern örmény nyelvtana, bibliakiadása, örmény szótára érdemel különös említést). Pedagógiai tevékenységéhez pedig az

idegennyelvű szakirodalom külön kiemeli, hogy még életében a mechi-tarita szerzetesek Erdélyben iskolát alapítottak.⁴¹

A mechtaristák Erdélyben először Erzsébetvárosban jelentek meg, az elsők között Emánuel a „félszemű” mechtaristát kell kiemelnünk. A későbbiekben - de még a 18. században - rendházalapításra is sor került. Azonban nem csak az erdélyi örménységnek segítettek a mechtaristák, hanem a szerzetesrend is számon tart jelentősebb rendtagokat, akik erdélyi származásúak voltak. Így az 1740-ben született Ákoncz Kővér Istvánt, akiről a 19. században kétnyelvű, latinul és örményül írt életrajzot is kiadtak a velencei nyomdában.⁴²

3. A KÖZVETÍTÉS TÁRGYAI

A különböző örménylakta régiók között, az egyes területeken működő örmény misszionáriusok és szerzetesek akkor tudtak egyfajta kultúrtörténeti összekötő kapcsot jelenteni, ha irodalmi, teológiai műveknek, illetve a különböző eszmetörténeti áramlatoknak a közvetítői lehettek. A „kulturtranszfer” akkor működhetett, ha a valóban utazó, tanulmányokat folytató és lelkipásztorkodó személyek egymással kapcsolatban voltak. Az örmény nép akkor tudott azonosulni leginkább az idegen vagy újszerű dolgokkal, ha azt a diaszpórában örmény nyelvű lelkipásztor, tanár hozta el, emiatt az örmény katolikus misszionáriusoknak jelentős szerepük volt. Iskolák alapításával ezek a kulturális kapcsolatok még szorosabbá tudtak válni. A tanulmány célja, hogy a régiók, illetve a kultúrát közvetítő személyek bemutatása után a közvetítés eredményeit ismertesse, vagyis azoknak a szerzőknek az életművét, irodalmi munkásságát, akik talán személyesen nem, ugyanakkor a régi nyomtatványokon keresztül már a 17. század végén, 18. század elején az erdélyi örmények művelődésére, a klérus olvasáskultúrájára hatással voltak.

Az uniált örmények teológiai irodalmát Clemens Galanus alapozta meg, aki theatinus szerzetes volt, az örmény uniós okmányok kiadása kötődik nevéhez. A „Conciliationes ecclesiae armenae cum Romána” című teológiai értekezését a római Propaganda Fide, 1650-1561 között több kötetben adta ki, örmény és latin nyelven.⁴³ Itáliában, Sorrentóban született a 17. század elején és Lembergben halt meg 1666-ban. 1636-44 között Grúziában, Örményországban és Konstantinápolyban volt misszionárius, majd a Propaganda Fide római kollégiumának „docens”-e lett. 1663-tól Lembergben tevékenykedett. Gazdag hagyatéka, levelezése, jelentései több kötetet tesznek ki a Propaganda Fide római levéltárában. Tevékenységéről olyan adatot is sikerült találni, hogy Nyugat-Grúziába induló kapucinusok úttervét Clemens Galanus írta meg.⁴⁴ Irodalmi és teológiai munkái több példányban találhatóak meg rendszerint az erdélyi örmény könyvtárakban.

Nem járt Erdélyben, de a vizsgált korszakban élt Jacobus Villotte, aki francia származású jezsuitaként a 17. század végi, 18. század eleji örmény missziószervezés irodalmi programjának nagy formátumú alakja volt. 1656. november 2-án született és 1743-ban halt meg. A Jezsuita Rend parancsot adott neki, hogy menjen Kínába, azonban egy eddig kevésbé ismert úton, a török és perzsa területeken keresztül, ezt az útvonalat ugyanis korábban a jezsuiták nem tudták végigjárni, így Villotte feladata lett volna ezt felfedezni. 1688. szeptember 25-én szállt hajóra Marseilleben, ahonnan Ispahaniba több mint egy évvel később, 1689. október 16-án érkezett meg. Többször is kísérleteit tett, hogy elérje innen utazása végcélját, Kínát, ezek azonban eredménytelenek maradtak. Végül visszatért Ispahaniba, ahol 12 évig működött és nagy buzgalommal tanulta az örmény nyelvet. Több helyen is

megfordult, leveleiből - amelyeket Rómába küldött és fennmaradtak - kitűnik, hogy Konstantinápolyban és Erzurumban is tevékenykedett. Műveit a Propaganda Fide adta ki Rómában az 1710-1720-as években. A rendtörténet 9 munkát tart számon tőle, amelyek közül több megtalálható az erdélyi örmény könyvtárakban is, sok esetben duplum példányban.⁴⁵

A közvetítés tárgyai közül még a kalendárium kérdéskörét szeretném kiemelni, ami szintén a régiók közötti esztörténeti kapcsolatoknak képezte tárgyát. Már a 13. században a naptár használata miatt robbant ki heves vita az örmény egyházon belül, hogy húsvét ünnepe a latin szokás szerint kell-e megünnepelni vagy a hagyományos örmény kalendárium szerint. A 17. század második felében a lembergi egyházmegyében szintén a kalendárium miatt alakult ki konfliktus.

Erdélyben a kalendárium kérdésköréhez szeretném megemlíteni a Vatikáni Könyvtárban található 3 kéziratos, eddig szintén nem említett kalendáriumot, amelyekben az erzsébetvárosi örmény könyvtár ex libris pecsétje szerepel.⁴⁶

Tanulmányomban igyekeztem átfogó, de közel sem teljes képet alkotni azokról a kapcsolódási lehetőségekről, amelyek valamilyen szinten összekötötték az Erdélybe letelepült örményeket a többi kultúrtörténeti régió örmény diaszporáival. Külön felhívnom a figyelmet arra, hogy az egyes közvetítő személyek, valamint pl. az ázsiai területeken működő örmény misszionáriusok sok esetben ugyanabban a korban, ugyanabban a városban éltek, tehát a személyes ismerettségel megszerzett ismereteket, benyomásokat is magukkal tudták hozni, nem csak a nyomtatott kiadványokat. Próbáltam egyben sajátos nézőpontból megközelíteni a kultúrtörténeti folyamatokat, amelyek alapvető fontosságúak az erdélyi örmény könyvtárak művelődéstörténeti hátterének bemutatásához.

Lábjegyzetek:

1. *Schünematm, Konrád*: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1933. 216-217. *Pál Judit*: Az erdélyi örmények népességszámának alakulása és szerkezete a 18. században. Erdélyi Múzeum 59(1997); *Pál Judit*: Armenier im Donau-Karpaten-Raum im besonderen in Siebenbürgen. Hsg.: Löwe, Heinz Dietrich-Tontsch, H. Günther und Troebst, Stefan: Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa. Köln-Weimar-Wien, 2000.; *Peti Judit*: Örmények Erdélyben a 18-19. században. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk. Óze Sándor-Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 27-39.
2. Az újkorban Európa és Ázsia között az örmények fontos szerepet töltek be a gazdaságban. Ehhez fontos adatokat szolgáltat: *Troebst, Stefan*: Isfahan-Moskau-Amsterdam. Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666-1676). Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 41(1993) Heft 2. 180-209.; *Troebst, Stefan*: Die Kaspische-Volga-Ostsee-Route in der Handelskontrollpolitik Karls XI. Die Schwedischen Persien-Missionen von Ludvig Fabritius 1679-1700. Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte 54. Berlin. 1998. 127-204.
3. *Szongott Kristóf*: Szamosújvár Szab. Kir. Város Monográfiája 1700-1900. Második kötet. Önálló részletek. Szamosújvárt, 1901. 316.
4. *Szongott Kristóf*: i. m. 316-317.

5. *Berényi István*: A kultúrtáj és - régió mint kulturális örökség. In: Ezredforduló-századfordulóhetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 640—644.
6. *Szongott Kristóf*: i. m. 270-271.
7. Elsősorban a konstantinápolyi örménység 17-19. századi jogtörténetét, önállódodását illetve egyházát ismerteti: *Setian, M. Nerses*: Gli armeni cattolici neH'Imperio Ottomano. Roma, 1992.
8. „Iisztambulban a keresztények számára több a kényelem és a vigasság, gyönyörű templomaik vannak és ünnepek énekszóval; lovon és öszvéren járnak, van csuhájuk öltözetnek százszálas, hctvenszálas szöttesből; esznek, isznak vigadoznak, vannak nagy házaik, szőlőkertjeik és más egyebek. Mindez Anatóliában egyáltalán nincs meg...” Hajk és Bél Harca. A régi örmény irodalom kincsesára I. Szerk. Schütz Ödön. Bp., 1995. 250.
9. *Kovács Bálint*: Francia jezsuita örmény misszióban - Jacobus Villotte munkássága. In: A magyarjezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006.
10. A konstantinápolyi örmény vikáriátus működéséről és a konstantinápolyi örménységről értékes forrásokat közöl: *Hoffmann, Gregorio*: II vicariato Apostolico di Constantinopoli (1453-1830) (Orientalia Christiana Analecta 103.) Roma, 1935.
11. Vö. *Hoffmann, Gregorio*: i. m. 83-90.
12. *Hofmann, Gregorio*: i. in. 80-81.
13. A saraknocok teológiai, kultúrtörténeti vizsgálatáról bőséges szakirodalommal értekezett: *Armenuhi Drost-Abgarjan*: Die armenischen Kanones von Astowacayaytnowtiwn. Philologisch-literaturwissenschaftliche Untersuchung zum Saraknoc. Habil.-Schrift. Halle an der Saale, 2003.; valamint *Hermaim Goltz*: Zur Theologie und Theogrammatik armenischer Hymnen - Ein Beispiel: Das Magnificat aus dem Kanon auf die Geburt der Gottesmutter im Scharakan. (Studia Patristica 20.) Leuven, 1989. 176-181.
14. *Ostrogorsky, Gédrig*: A bizánci állam története. Bp., 2003. 302.
15. *Heller, Mihail*: Az Orosz Birodalom története. Bp., 2000. 372-373.
16. Bár Oxendio Virzirresco apostoli vikárius székének betöltésekor szóba került Hovhannes Giovanni kaffai uniált püspök személye is, azonban ez megmaradt a javaslat szintjén. *Kovács Bálint*: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk. Óze Sándor-Kovács Bálint. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás 1.) Piliscsaba, 2006. 59.; illetve: Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Roma) (a továbbiakban APF), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (a továbbiakban: SOCG) vol. 617. fol. 503r.
17. Kolanjian Suren szintén a kerek 10 000 lélek, 3000 család elméletét közvetíti.
18. Vö. *Orbán Ákos*: „...Moldovába menő uttyában a tolvajok által felprédaltván...” Egy gyergyószentmiklósi örmény csódpere a 19. században. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba, 2007.
19. A paulikánusokról bővebben: *Mkrtschian Ter Karapet*: Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien. Leipzig, 1893. illetve *Garsoian, Nina C*: The Paulician heresy: a study of the origin and developemcnt of Paulicianism in Armenia and the Eastern provinces of the Byzantine Empire. Paris, 1967.
20. Ezzel kapcsolatban említeném Bajtay erdélyi püspök 1764-ben, Nagyszebenben kelt levelét. „*Presbyterum Theodorum Medgyesi mihi a Vestra [...] commendatum Sacra*

Fidei Propaganda Congregatio Missiom Neoplantensi praeficiendum resolvit... "

Gyulafehérvári Érseki és Főkáp-talani Levéltár (GYEFL), Örmény katolikusokra vonatkozó iratok, jelzet nélkül. Hasonlóan a Krím-Erdély-Belgrád közötti, misszionáriusok utazásán keresztül megvalósuló kapcsolat jelenik meg: APF SOCG vol. 617. fol. 509. Hachatur Erzumetsi pedig Szamosújvárról írt levelet a Misszióskongregáció bíborosainak 1719-ben, amelyben leírta, hogy épp Belgrádból érkezett, ahol prédikált az örmény népnek. APF Scritture riferite nei Congressi (a továbbiakban: SC) vol. 7. 62 r.

21. A kelet-európai, elsősorban lengyelországi örmény diaszpóra 16. századi történetére a varsói állami levéltárban is bőséges források találhatóak: Archiwum Głównego Akt Dawnich W Warszawie (Warszawa): Néhány vonatkozó dokumentum ennek illusztrálására: *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (Ksiegi wpisów i dekretoów polskiej kancelarii królewskiej 1548-1572) (A továbbiakban: MK.) 76, k. 198.: Krakkóban 1551. március 13-án kelt adománylevél Zaydik Holupkowicz lembergi örmény részére.; MK 79, k. 427.: 1550. augusztusában kelt jogi egyesülés Rheor Kyanin kamenieci örmény ügyében.; MK 78, k. 440.: Kaminiechen kelt levél, Dluchnam Hanus caminieci örmény esetéről; MK 89, k. 254.: 1553-ban, Varsóban kelt levél, Nicolaus lembergi örménynek folyósítandó támogatásról; MK 85 k, 117 v.: 1555-ben Vlnában kelt levél, Nikolaus lembergi örmény nemes szabadságlevele, török fordítói tevékenységéért;
22. *Müller, Friedrich*: Zwei armenische Inschriften aus Galizien und die Gründungs-Urkunde der armenischen Kirche in Kamenc Podolsk. Wien, 1896.
23. 69 forrást közöl a 14-18. századi időszakból a lembergi örmények privilégiumaira jogtörténetére vonatkozóan: *Bischoff, Ferdinand*: Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. In: Archív für Kundé österreichischer Geschichts-Quellen. Wien, 1865. 1-155. A 14-16. századi jogtörténethez kiváló megközelítés, bár csak kismértékben támaszkodik levéltári kutatásokra: *Öles, Marian*: The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356-1519). Roma, 1966.
24. *Gregorio, Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 2-4.
25. *Pál, Judit*: Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province. Cluj Napoca, 2005.
26. Ezt a folymatot mutatja be *Gregorio, Petrowicz*: L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Roma, 1950 (Oricntalia Christiana Analecta 135).
27. Tevékenységéről bővebben: *Petrowicz, Gregorio*: La chiesa Armena in Polonia e nei paesi Limiotrofi. Parte terza. 1686-1954. Roma, 1988. Vö.: *Petru Tocánel*: Assestamento delle Missioni in Bulgária, Valachia, Transilvania e Moldávia. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum. Vol. II. 1700-1815. Rom-Freiburg-Wien, 732., illetve *Kovács Bálint*: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide... i. m. 56-58.
28. A forrásokban sok helyen Cacciadurus Arachielként szerepel.
29. *Bardakjian, Kevork B.*: A refernce guide to modern armcnian literature, 1500-1920. With an introductory history. Detroit, 2000. 94.
30. *Hoffmann, Gregorio*: i. m. 80.
31. Megjelent munkái: *Girk' k'erakanut'can*. Livorno, 1696; *Harnarötmeknut'iwn Ergoy ergotsn Solomoni*. Konstantinápoly, 1700., *Hamarötut'iwn baroyakani astuatzabanut'ean*. Velence, 1709, 1736., *Bank'ew k'arozk' yatags térúnakan tönits*. 2 vols. Velence, 1710.; *Hamarotakan imastasirutiwn*. 2 vols. Velence, 1711.; *Cartasanut'iwn*. Velence, 1713. *Asuatzabanut'iwn éndardzak*. Liakatar astuatzabanut'ivn... 2 vols. Velence, 1729-1734.; *Neratzut'iwn k'ristoneakan*

- katarelut' iwn. Velence, 1733.; Karcarötagunel hamarötut' iwn éndhanrakani astuatzbanut' ean. Velence, 1736.
32. Minas Barun tevékenységéről bővebben: *Kovács, Bálint*: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger Armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 29(2006) 100. 1. Heft. 44-50.
 33. 2004-es római kutatómunkám során figyeltem fel erre a hungarica vonatkozású kéziratra 9 másikkal együtt. Vö. *Tisserant, Eugenio*: Codices armeni bibliothecae Vaticanae Borgiani Vaticani Barberiniani Chisiani. Roma, 1927.; valamint ehhez kapcsolódik Nagy Márta fentebb közölt tanulmánya. A kézirat címlapját lásd: 29. oldalon.
 34. Ilyen a Világosító Szent Gergelyről elnevezett plébániai kongregáció. Vö. *Horváth Gábor*: Erzsébetváros 1766-os canonica visitatiója. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk. Öze Sándor-Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 76-82.
 35. *Avedik Lukács*: Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvárt, 1896.
 36. *Avedik Lukács*: i. m.
 37. A Propaganda Fide szerepéről és működéséről forráskiadványok és feldolgozások nagy számban jelentek meg. Egyik legjelentősebb átfogó tanulmánygyűjtemény a Misszióskongregáció alapításának 250 éves évfordulójára megjelent, többkötetes: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. Cura et studio: Josef Metzler. Roma, 1972.
 38. Lexikon für Theologie und Kirche. 1. Bänd. 1957. 676-677.
 39. Például az erzsébetvárosi mechitarista templom homlokzati feliratán is a latin szöveg antoniánus szerzeteseket említ, ugyanakkor egyértelműen a mechitaristák templomáról van szó.
 40. *Arat, Mari Kristin*: Die Wiener Mechitaristen: armenische Mönche in der Diaspora. Wien-Köln, 1990.20-24.
 41. *Matfunicm, Vartan Gerges*: Der Orden der Mechitaristen. In: Die Kirche Anneniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West. Hsg. Friedrich Heyer. (Die Kirchen der Welt. XVIII. Bänd) Stuttgart, 1978. 178-180.
 42. Az életrajz így mutatja be Akonz Kövér István származását és születését: „Natus est D. Stephanus noster in urbe Transilvaniae dicta Sanctus Nicolaus, anno Reparatae Salutis MDCCXL. XII. Cal. Decembris, appellatus in S. Baptismo Amira. Patris sui nomen fuit Gregorius ex familia Aconz dicta, cognomento Kover; Matris veró Azad ex familia Chenganosian. Antiquitatem generis, parentumque nobilitatem nec fuisse describi volumus impresentiarum, neque silentio prorsus praeterire placet, sed potius paucis complecti opportunum arbitramur.” Bővebben: *Raphael, Alexander*: Vita reverendissimi Stephani Acontii Kover archiepiscopi Siunicensis et generális abbatis Congregationis Mechitaristarum. Venetiis, 1825.4.
 43. Galanus irodalmi munkásságáról bővebben: Haykakan Sovetakan hanragitaran. Vol. 2. Jereván, 1976.652.
 44. *Eszer, Ambrosius*: Missionen in Randzonen der Weltgeschichte: Krim, Kaukasien und Georgiá. In: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 1622-1972. Vol 1/1. 1622-1700. Rom-Freiburg-Wien. 664-670^
 45. *Kovács Bálint*: Francia jezsuita... i. m. 667-677.
 46. Biblioteca Apostolica Vaticana (Cittá del Vaticano) Codex Armenus Vaticanus Nr.